

«Бекитем»

К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин илимий иштер боюнча проректору, филология илимдеринин доктору, профессор Мурзахмедова Г. М.

19.09.2023

К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин европа цивилизациясы факультетинин немис тили кафедрасы жана кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын 06.10.2023-жылдагы кеңейтилген отурумунун

№5 протоколунан көчүрмө

Күн тартибинде:

К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин европа цивилизациясы факультетинин немис тили кафедрасынын окутуучусу Узбекова Самаранын “Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы (кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен синхрондук салыштыруу) 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишин талкуулоо. Илимий жетекчи катары ф.и.к., профессор Кадыркулова Ф. Д. бекитилген.

Катышкандар:

Абдуллаева С. М. отурумдун төрайымы, доц. м.а., немис тили кафедрасынын башчысы, Сарымсакова А.Ж. ф.и.к. (10.02.20), Кадыркулова Ф. Д., ф.и.к., проф. (10.02.20), Сыдыков А. Н. ф.и.д., (10.02.20), Усмамбетов Б. Ж. ф.и.д. (10.02.06), Найманова Ч. К. ф.и.д., проф. (10.02.19), Джумалиева Г. К. ф.и.д. (10.02.20), Бекбалаев А. А. ф.и.д., проф. (10.02.20), Чыманов Ж. А., п.и.д., проф. (13.00.02), Салахитдинова Э. Д. ф.и.к., доц. (10.02.20), Кенжешев К. Д. п.и.к., доц.

Садыралиева Г. Э. ф.и.к. (10.01.01), Жаманаква М. Б. ф.и.к., доц. (10.02.20), Сыдыгалиева Э.Ч. немис тили кафедрасынын окутуучусу, Мурзабаева А. немис тили кафедрасынын улук окутуучусу.

Төрайым доц. м.а. С. М. Абдуллаева: Отурумдун катышуучуларына күн тартибине коюлган К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин европа цивилизациясы факультетинин немис тили кафедрасынын окутуучусу Узбекова Самаранын “Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы (кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен синхрондук салыштыруу) 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши коюлган. Иштин жалпы мазмуну менен тааныштыруу үчүн изденүүчү Узбекова Самарага берели.

Изденүүчү Узбекова Самара: Саламатсыздарбы, урматтуу төрайым жана отурумдун катышуучулары! Азыркы учурда тил илиминде ар кандай системадагы тилдерди салыштыруу иштери абдан көп. Салыштырма лингвистика азыркы этапта анын изилдөөлөрү семантикага багытталганда гана натыйжалуу боло алат. Мында тил системасы үчүн принципалдуу мааниге ээ болгон категориялык кубулуштардан чыгуу керек. Лингвистикалык маанилерди анализдөө жана салыштыруу үчүн өзөктүү маселе болушу керек, мындай база түшүнүктүк категориялар болуп саналат.

Акыркы мезгилдерде лингвистикада тилдердин салыштырма-типологиялык анализине байланышкан изилдөөлөрдүн саны кеңейип бара жатат. Себеби тилдерди салыштыруу менен жалпы тилдик универсалийлерди аныктап алууга шарт түзөт. Дүйнө тилдеринин ичинен көбүнчө тектеш тилдерди салыштыруу боюнча изилдөө иштери арбын. Ал тилдердеги окшоштук жана айырмачылыктарды белгилөө менен тектештикти аныктап, тилдин тарыхы менен элдин тарыхын байланыштыруу мүмкүнчүлүгү жаралат. Ал эми тектеш эмес тилдерди салыштырууда бир аз татаалдыктар жаралып, тилдик универсалийлерди белгилөө өзгөчө маселени жаратат.

Кыргыз жана немис тилдериндеги сүйлөмдөрдүн жалпы белгилери семантикасынан байкалат. Эки тилде тең өздүк, жактуу, жаксыз, белгилүү жакту, жалпуу жактуу, ж.б. сүйлөм типтери бар. Айырмаланган өзгөчөлүктөр формалдык- структуралык катыштарда кездешет, б.а. аталган сүйлөмдөр немис жана кыргыз тилдеринде сүйлөмдөрдүн формалык түзүлүшү боюнча айырмаланат.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Бул диссертациялык изилдөө азыркы кыргыз жана немис тилдериндеги жөнөкөй сүйлөм маселесине арналган. Изилдөөчү тарабынан аталган маселе боюнча герман жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөр маселесине арналган илимий изилдөөлөр серепке алынып, өзгөчө салыштырма аспектидеги лингвистикалык иликтөөлөр каралды. Бирок биз караган бардык эмгектерде жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксистик системасы терең каралган эмес. Анткени бул маселе азыркы күндө колдонмо лингвистиканын жаңы багытында, б.а., аларды тилдердин машиналык фондунда изилдөө максатында тилдик бирдиктерин алгоритмизациясы үчүн формалык моделдерди түзүү менен иликтөөгө алынат. Аталган маселе кыргыз тил илиминде изилдене электиги менен иштин актуалдуулугун түзөт. Бул диссертацияда немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн салыштырма анализи талдоого алынат. Салыштырылып жаткан тилдер генетикалык жана типологиялык жактан бири-биринен айырмаланат.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү салыштырып изилдөөнүн актуалдуулугун төмөнкүлөр шарттайт: өз ара карым-катыштагы, ар бири өтө кылдат анализди талап кылган көптөгөн теориялык маселелер талдоого алынат. Экинчи жагынан, немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдери салыштырма планда толук изилденип бүтө элек.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сүйлөм мүчөлөрүнүн функцияларынын жалпылыгы жана ар түрдүүлүгүн, классификациялык принциптерин, моделдик типтерин, семантикалык моделдеринин параметрлерин аныктоо болуп саналат. Бул максатка ылайык төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүшүн талдоого алуу;

- немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн классификациясынын принциптерин белгилөө;

- жөнөкөй сүйлөм мүчөлөрүнүн функцияларын жана жөнөкөй сүйлөмдүн моделдерин түзүү мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө;

- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксистик процесстерине талдоо жүргүзүү жана аларды сыпаттоо;

- изилденип жаткан тилдердеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдерин түзүү методдорун иштеп чыгуу жана синтаксистик параметрлерин изилдөө.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы:

1. немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги шайкештиги биринчи жолу талдоого алынды;

2. тектеш эмес тилдерге кирген немис жана кыргыз тилдеринде грамматикалык жалпылыктарга караганда, айырмачылыктар басымдуу келери көрсөтүлдү;

3. салыштырылып жаткан тилдерде элементардык сүйлөмдөрдө предикация кубулушу толук түрдө аныкталды;

4. тилдик системанын синтаксистик деңгээли жогорку бирдик катарында жалпы типтерди же сүйлөмдүн структуралык моделдерин жаратат. Конкреттүү кептик мазмунга ээ сүйлөм моделдери кептик агымдын элементардык ячейкасына, кептин негизги коммуникативдик бирдиктерине айланат;

5. салыштырылган тилдердин типологиялык окшоштугун жана айырмачылыгын өлчөө бирдиги катары грамматикалык категориялар боюнча бир нече этаптан турган анализ берилди;

6. кыргыз тилиндеги баяндооч немис тилиндеги инфинитивке туура келбейт, анткени бул тилде аналогиялык кубулуш жок. Ал эми баяндоочтун жалпы семантикалык мазмуну салыштырылып жаткан тилдерде бири-бирине дал келет: алар кыймыл-аракетти, ал-абалды жана мамилени туюндуруп турат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор.

1. Немис жана кыргыз тилинин синтаксистик системасында элементардык сүйлөмдөр өзгөчө орунда турат.

2. Салыштырылып жаткан эки тилде тең бирдей элементардык сүйлөмдөрдөгү синтаксистик процесстер кездешет, бирок жасалуу жолдору боюнча айырмаланат.

3. Ар бир конкреттүү тилде сөздөрдүн орун тартиби алардын аткарган функциясы менен шартталат.

4. Сүйлөмдүн предикативдик белгилери логикалык категория катары жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуп, конкреттүү бир тилдин спецификасына жараша анын туюндуруу формасы гана айырмаланат.

Биринчи бөлүм “Изилдөөнүн теориялык негиздери” деп аталып, үч параграфтан турат. Бул бөлүмдө кыргыз жана немис тилинин салыштырма грамматикасынын изилдениш абалы, элементардык сүйлөм жөнүндө жалпы маалымат, немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн классификациясы талдоого алынат.

1.2. Элементардык сүйлөм жөнүндө жалпы маалымат. Б. А. Абрамов «Азыркы немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы» атуу эмгегинде: «...көптөгөн синтаксис боюнча изилдөөлөрдө сүйлөмдү типологиялык жактан иликтөө тенденциясы, б.а., сүйлөмдү бөлүштүрүүнүн жана анын типтерин же моделдерин сыпаттоонун илимий принциптерине негизделген системалуу изилдөө байкалып жатат» – деп белгилейт. Сүйлөмдүн көп аспектилүү табиятын чагылдырган типтери дайыма классикалык синтаксисте бөлүнүп турган. Сүйлөм түзүлүшү боюнча эки тутумдуу жана бир тутумдуу, жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй сүйлөмдөр ичинен жалаң жана жайылма, татаал сүйлөмдөр тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм, айтылыш максатына карай жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөм болуп бөлүнөт. Ошону менен бирге жактуу жана жаксыз, оң жана терс маанидеги сүйлөмдөрдүн тиби да белгиленет. Ар түрдүү аспектидеги сүйлөм типтеринин ортосундагы ичи байланыштар тууралуу маселелер кийинки мезгилдерге чейин атайын иликтенген эмес.

Ар бир улуттук тилде таптакыр башка структуралык өзгөчөлүктөр болушу мүмкүн. Дал ошол өзгөчөлүк логикалык критерийден караганда сүйлөмдүн табиятын жана анын структуралык негизин кароодо белгилүү болот. Мисалы, немис тилиндеги *Ich habe eine Tochter* деген сүйлөм кыргыз тилинде: *Менин кызым бар* же *Менде кыз бар*. Немисче: *Ich bin Student*. Кыргызча: *Мен студентмин*.

Немис тилинде да кыргыз тилинде да терс маанини туюндурган формалар сүйлөм ичинде катарынан келбейт, т.а., орус тили сыяктуу бир канча терс форма колдонулбайт. Бирок немис жана кыргыз тилдеринде сүйлөм башында жок деген сөз келип, андан кийин толук маалыматты камтыган сүйлөм кетсе, дагы бир терс формадагы сөз колдонула берет. Мисалы: **Жок**, мен аны унуткан **жокмун** - **Nein**, ich habe sie **nicht** vergessen.

Немис жана кыргыз тилдериндеги суроолуу сүйлөмдөр. Кыргыз тили тилдердин генеологиялык классификациясы боюнча түрк тилдеринин тобуна кирсе, немис тили герман тобуна кирип, бири биринен кескин айырмаланат. Ошентсе да эки тилдеги суроолуу сүйлөмдөрдү уюштуруучу каражаттарды салыштыруу менен кандайдыр бир жалпылыктарды, айырмачылыктарды табууга болот.

Суроолуу сүйлөмдөрдүн моделдеринин варианттарында эки суроо (альтернативдүү суроо) кездеше, анда эки мүмкүнчүлүктүн бири тандалат. Ооба же жок деген жооп берилбейт, ал толук сүйлөм формасында болот. Мисалы: *Ist er früh oder spät gekommen?* – *Früh am Morgen* — *Ал эрте келдибиби же кеч келдиби?* – *эртең менен эрте* [Bachmann, 1996:310].

Kommst du von Motril oder warst du hier? – *Hier* – *Сен Мотрильден келе жатасыңбы же бул жакта эле белең?* – *бул жакта* [Bachmann, 1996:151]
Fahren wir auf dem Lande heute oder morgen? – *Heute* – *Биз дачага бүгүн барабызбы же эртеңби?*- *бүгүн* [Brecht, 1953:150]

Модель 1. Суроо маанисиндеги сөз катышкан суроолуу сүйлөмдөр. Айтымдын максаты белгисиз маалымат жөнүндө кабар алуу. Жообу толук же кемтик сүйлөм формасында болушу мүмкүн. Суроо маанисиндеги сөзкатышкан

суроолуу сүйлөмдөрдө 2 белги чечүүчү ролду ойнойт: сүйлөмдүн башындагы суроолуу сөз жана суроо интонациясы.

Немис тилиндеги суроо маанисиндеги сөздөр: *wer?* – ким? *was?* – эмне? *wann?* – качан? *wo?* – кайда? *wie?* – кандай? *warum?* – эмнеге? ж.б. Мисалы: *Wer seid ihr?* [B. Brecht, 1953: 237] – Силер кимсинеер? *Was ist denn da?* (Bachmann) – Бул жерде эмне?

Модель 2. Суроо маанисиндеги сөз катышкан суроолуу сүйлөмдөрдө эки же андан ашык суроолуу сөздөр катышып, бир канча максатты көздөгөн суроолуу сүйлөм (mehrzielige) деп аталат. Мисалы: *Wann, wo und wozi versammelt ihr euch?* (Bachmann) – Силер качан, кайда жана эмнеге чогуласынар? *Wer hat wem zu danken?* (Brecht). – Ким кимге ыракмат айтат?

Модель 3. Жалпы суроодон айырмаланып, жай сүйлөмдүн бардык эле моделдери суроолуу сүйлөмдүн моделине айланбайт: *es regnet* – жаан жаап жатат; *ihn friert* – ал үшүп жатат; *man tanzt* – бийлеп жатышат. Эгерде суроо баяндоочко берилсе, анда этиштер колдонулат. Мисалы: *Was tut er?* *Was macht man?* – Ал эмне кылды? Эмне кылып жатышат? *Was geht hier vor?* – Алдыдагы пландар кандай? *Was geschieht?* – Эмне болду?

Суроолуу сүйлөмдөрдүн аталган эки негизги түрүнөн тышкары «жалган» суроо формасыда бар, аларды өзгөчө тон аркылуу гана таанып билүүгө болот.

Модель 4. Тастыктоочу суроо (Vergewisserungs fragen). Модели боюнча – жай сүйлөм, бирок сүйлөөчү экинчи бир адамдан айтылган кептин тастыкталышын күтөт. Мындай сүйлөмдөрдө көпчүлүк учурларда *doch, nicht* – ошондой болсо да, бирок сөздөрү, *wirklich, sicher, nicht wahr* – албетте, созсуз, чын эле ж.б. модалдык сөздөр колдонулат. Мисалы: *Ich kenne da eine Bar. Wir gehen, nicht wahr?* [Bachmann, 1996:145] – Мен бул жерде бир барды билем. Биз барабыз, ошондойбу?

Sie werden sicher in der Versammlung auftreten? [Bachmann, 1996:196] – Сиз албетте чогулушта чыгып сүйлөйсүз да?

Zunächst kreigt er eine schöne Kappe und Stulpenstiefel, nicht? [B.Brecht, 1976: 189] – Биринчи ал сонун калпак менен өтүк алат да, чынбы?

Модель 5. Риторикалык суроо. (Rhetorische Fragen). Бул модели боюнча суроолуу сүйлөм, бирок сүйлөөчү эч кандай жоопту талап кылбайт. Жоопту өзү бериши мүмкүн. Суроо берген адам экинчи бир адамды ойлонууга түрткү болуп, кандайдыр бир ойго басым жасайт. Мисалы, илимий стилде колдонулушун карап көрөлү: Мисалы: *Sollte das möglich sein?! – бул мүмкүнбү?! Wie kannst du dich so benehmen?! – Сен өзүңдү кантип алып жүрөсүң?!*

Немис жана кыргыз тилдериндеги илептүү сүйлөмдөр.

Модель 1. мындай бөлүктөрдөн турат: кандай+сын атооч+ баяндоочтун жөндөлгөн бөлүгү + ээ. Мисалы: *Wie herrlich leuchtet die Natur! – Кандай сонун жаратылыш!*

Модель 2. буйрук маанисиндеги интонацияга ээ болуп, суроолуу сүйлөм түзүлүшүндө келет: Мисалы: *Ist aber das Wetter herrlich! – Бирок бүгүн аба ырайы кандай сонун! Ist das eine Überraschung! – Бул күтүлбөгөн окуя! Warum kann er denn nicht ruhig sprechen!/? Wer hätte das gedacht! – Бул эмнеге акырын сүйлөй албайт?! Ушуну ким ойлонтур!*

Модель 3. *es* бөлүкчөсүнөн, конъюнктивдин учур чак формасындагы этиштен жана атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон турат. Бул моделдер менен лозунг, чакырыктар түзүлөт: Мисалы: *Es lebe die Freiheit! – Жашасын эркиндик! Trinken! - Ич!*

Немис жана кыргыз тилдериндеги буйрук сүйлөмдөр.

Модель 1. Жекелик же көптүк санда турган экинчи жактагы императив маанисиндеги этиштен жасалат. Мисалы: *Mach mit! Mach mit! – Чогуу жаса! Чогуу жаса!*

Модель 2. Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон турат. Мисалы: *Feuer! – От! Achtung! – Көңүл бургула!*

Модель 3. Инфинитивден түзүлөт: Мисалы: *Aufstehen! – Тур! Trinken! – Ич!*

Модель 4. Атоочтуктан турат. Мисалы: *Still gestanden! – Түз тургула!*

Модель 5. Тактоочтон же сын атоочтоон турат. Мисалы: *Vorwärts! – Алга! Still! – Акырын!*

Көңүл бурганыңыздар үчүн ыракмат!

Төрайым: *Диссертациянын жалпы мазмунун уктук. Эми диссертантка суроолорду берели. Кимде суроо бар?*

Ф.и.к. Г. Э. Садыралиева: **Ишиңизде немис жана кыргыз тилдериндеги жай сүйлөмдөр боюнча айтып берсеңиз.**

Изденүүчү Узбекова С.: Немис жана кыргыз тилдериндеги жай сүйлөмдөр мазмунуна кандайдыр бир маалыматты, фактыны тастыктоо же четке кагууну камтыйт. Алар фактынын констациясын гана туюндурбастан, күмөндүктү, божомолду да билдирет. Жай сүйлөмдө баяндоочтун жакталган бөлүгү экинчи орунда турат. Мисалы: *Hinter den Pflaumenbäumen leuchtet Bienkorps gekalktes Neuhaus – кара өрүктөрдүн артында Бинкоптун акталган жаны үйү жаркырап турат (Strittmatter). Er erwachte immer schwerer an den Morgen – ага күндөн күнгө ойгонуу оор болду (Bachmann).*

Модель 1. Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон турат: Бул моделди кыргыз тилинде көрүүгө болот. Мисалы: *Regen – жаан; Dunkelheit – караңгы; Winter- кыш*

Модель 2. Жооп иретинде айтылган модалдык сөздөн турат. Мисалы: *Die Mutter: Aber Fernando haben Sie auch noch – Ана: Фернандо дагы эле силер менен да. Die alte Frau Perez: Ja. [B.Brecht? 1953: S.171] – Кепез эже: Ооба.*

Модель 3 буйрук тон менен айтылган зат атоочтон турат. Мисалы: *Du bist wie eine Rose! [H.Heine, 1998: 67] – Сен роза гулундойсун! Hoffnung und Liebe! [H.Heine, 1998:64] – Үмүт жана сүйүү! Wie schoen ist die Sonne! (Heine). – Күн кандай сонун!*

Модель 4 атоочтук бөлүгү атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч болгон атоочтук баяндооч. Бул эки тутумдуу сүйлөмдүн модели. Мисалы: *Das war eine stille Nacht (Goethe). – Ал түн тынч болчу. Er ist ein strenger Herr. (Brecht). – Ал каардуу мырза. Er ist ein ganzes Kind (Brecht). - Ушул бала ылайыктуу.*

Модель 5 атоочтук бөлүгү ататооч жана сан атооч болгон атоочтук баяндооч. Мисалы: *Wir waren vier* – *Биз төртөөбүз болчубуз. Ich bin zwanzig* – *Мен жыйырмадамын.*

Модель 6 атоочтук бөлүгү инфинитив болгон атоочтук баяндооч: Мисалы: *Heute hat sie viel zu schaffen* (Heine) – *Анын бүгүн жумушу көп. Sein Wunsch war Lehrer zu werden* – *Ал мугалим болгусу келген. Leben heist kaempfen* [Sprichwort]. – *Жашоо күрөш.*

Модель 7 атоочтук бөлүгүн сын атооч же сын атоочтук маанидеги атоочтук, кээде тактооч. Мисалы: *Sie war wehmutig* (Heine). – *Ал капалуу болчу. Es war zu spaet* (Bachmann). – *Ал мырза улгайып калды.*

Модель 8. атоочтук баяндооч – илик жөндөмөсүндөгү зат атооч же предлог менен айкашкан зат атооч: Мисалы: *Wir sind eines Sinnes* [B/Brecht, 1953: S.142] – *Биздин оюбуз бир. Wir sind gleichen Alters* [I.Bachmann, 1996: S.12] – *Биздин жашыбыз бир. Mara war in grosser Eile* [I.Bachmann, 1996: S.12]. – *Мара аябай шашылды.*

Ф.и. д. Сыдыков А. Н.: Иште кандай тилдик материал колдонулду? Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдүн структуралык өзгөчөлүгү кандай деп таптыңыз?

Изденүүчү Узбекова С.: Иште немис жана кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан алынгын мисалдар колдонулду. Ар бир тилден алынган мисалдардын жалпы саны 5 миңди түздү.

Жооп: Сүйлөмдүн кеңейиши тилдин грамматикасынын фундаменталдык касиетине- рекурсивдүүлүккө- негизделет. Сүйлөмдүн структуралык минимумундагы сүйлөм мүчөлөрү кандай деңгээлде кеңейгенине жараша аларды сүйлөм моделдеринин регулярдуу реализациясынын бири болуп саналат. Мисалы: *Kinder standen herum- Kinder, Frauen, Greisen standen herum.* *Балдар тегеректен турушат - балдар, аялдар, карылар тегеректен турушат.*

Ф.и.д Найманова Ч. К.: 1. Ишиңизде эмне үчүн тануу категориясын талдоого алдыңыз? 2. Элементардык сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги

изилдениш абалы кандай экен? 3. Ишиниздеги татаалдануу процесси жана жайылуу процесси жөнүндө айтып берсеңиз.

Издөнүүчү Узебова С.: 1. Кептин субъектиси болгон адам менен түздөн-түз байланышкан тил менен ойломдун, тил менен объективдүү чындыктын карым-катышын чагылдырган лингвистикалык категориялардын бири *тануу* болуп саналат.

2. Немис жана кыргыз тилдеринде тануу категориясы тастыктоо, бекемдөө, ырастоо категориясынан айырмаланып белгилүү бир тилдик каражаттардын системасын түзүп турат.

3. Татаалдануу процесси. Татаал сүйлөм мүчөлөрүнүн элементтеринин ортосунда формалдык көз карандылык бар. Анда татаалдашкан элемент түзүп турган негизги синтаксистик бирдиктин формасын чечмелейт (алсак, *beginnen* баяндоочтун бөлүгү катары инфинитивдин формасын аныктайт), же өзү белгилүү бир формада болушу керек (алсак, татаалдашкан элемент татаал толуктооч формасында болот).

Жайылуу процесси. Сүйлөмдүн жайылышы модификация аркылуу ишке ашат – багыныңкы синтаксистик байланыштын негизинде – сүйлөмдүн бир элементинин башка биринчи багыныңкы абалга өтүшү мене шартталат. Сүйлөмдүн жайылуу процессинин негизинде атоочтук, этиштик, тактоочтук ж.б. сыяктуу синтаксистик топтор түзүлөт. Алар эндоборбордук мүнөзгө ээ болуп, синтаксистик жагынан борбордук элемент болуп келет. Мисалы: *Müller war früher Schlosser. - Der alte Müller...- Der alte Müller aus Stuttgart ...- Der alte Müller aus Stuttgart, Heinz Onkel.*

Сүйлөмдө ойду толук берүүдө маанилүү функцияны айкындооч мүчөлөр аткарат. Алар грамматикалык ажактанбаш мүчөлөрдүн бирине багынып, аларды толуктайт, аныктайт жана бышыктайт. Айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөрдүн маанисин байытып, алардын табияты баш мүчөлөргө багыныңкы абалда келиши менен шартталат. Баш мүчөлөр айкындооч мүчөлөрдүн пайда болушу менен жана алардын моделдеринин ар түрдүүлүгү менен айрымалант. Айкындооч мүчөлөрдүн моделдери, түрлөрү баш мүчөлөр менен болгон

синтаксистик катыша аркылуу шартталат. Ушуга байланыштуу немис жана кыргыз тилдеринде айкындооч мүчөлөрдүн 3 түрү бар: толуктооч, аныктооч, бышыктооч.

Жыйынтыктап айтканда, диссертациялык иште изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү, салыштырма тил илиминин тарыхы, салыштырылып жаткан тилдердин синтаксистик негиздери талдоого алынып, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылды.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык өзгөчөлүгүн изилдөөнүн натыйжасында эки тилдин системасындагы функционалдык, структуралык белгилери айкын болду.

1. Түрк тилдеринде байланыштыргыч этиштер жок. Бирок, биздин пикирибизче, кыргыз тилинде мындай этиштер бар, алар эки топко бөлүнөт: 1) «таза байланыш» - бол, эмес, эле»; 2) байланыштыргыч типтеги этиштер «кал, көр». Бул сөздөр негизги этиштер менен айкашып келип, тутумдаш баяндоочтук форма жаратышат.

2. Немис тилиндеги сүйлөм түзүлүшүнүн мыйзамы боюнча баяндооч этиштик форма менен туюндурулат. Ошондуктан анын байланыштыргыч функциясы атоочтук баяндоочтун ажырагыс белгиси болуп саналат. Немис тилиндеги сүйлөмдөрдө байланыштыргыч функцияны *sein*, *werden* кээде *heissen*, *scheinen*, *bleiben* этиштери аткарат. Көңүл бурганыңыздар үчүн чоң рахмат!

Ф.и.д. Усмамбетов Б.Ж.: Кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөмдөр боюнча жазылган илимий иштери менен тааныштыңызбы?

Изденүүчү Узбекова С.: Ооба, карадым. Акыркы чыккан илимий иштер менен да таанышып чыктым.

Ф.и.к. Сарымсакова А.Ж.: Сүйлөмдөр кандай критерийлер менен бөлүштүрүлгөн?

Изденүүчү Узбекова С.: Ар бир улуттук тилде таптакыр башка структуралык өзгөчөлүктөр болушу мүмкүн. Дал ошол өзгөчөлүк логикалык критерийден караганда сүйлөмдүн табиятын жана анын структуралык негизин

кароодо белгилүү болот. Мисалы, немис тилиндеги *Ich habe eine Tochter* деген сүйлөм кыргыз тилинде: *Менин кызым бар же Менде кыз бар*. Немисче: *Ich bin Student*. Кыргызча: *Мен студентмин*.

Мисалдарда көрүнүп тургандай, бул сүйлөмдөр грамматикалык формасы боюнча айырмаланса да бир эле ойду туюндуруп жатат. Эгерде немис тилиндеги сүйлөмдөрдө байланыштыргычтар башкы мааниге ээ болсо, кыргыз тилинде жак категориясы негизги орунда турат. Немис тилиндеги мисалдарда ээнин формалык көрсөткүчү гана бар, ал эми сүйлөмдү кыргыз тилине которгондо баш мүчөлөрү толук катышкан эки тутумдуу сүйлөм болуп келет. Бирок бул формалык көрсөткүчтөр пассивдүү мүнөзгө ээ, ал эми кыймыл-аракет аткарган жактар белгисиз мүнөзгө ээ болуп, мындай сүйлөмдөрдө формалдык грамматикалык ээ катышат.

Ф.и.д. Джумалиева Г. К.: Предикативдүүлүк кубулушун кандай түшүндүрөсүз? Салыштырылып жаткан тилдерде кандай айырмачылыктар бар экен?

Изденүүчү Узбекова С.: Предикативдүүлүк – сүйлөмдүн эң маанилүү белгиси. Тил бирдей денотаттарды ар түрдүү аныктоо жөндөмдүүлүгү менен айырмаланат. Синтаксистик бирдиктерге аныктоо жолдорунун вариативдүүлүк касиети тиешелүү. Денотатты аныктоого мүмкүн болгон ыкмалар чектелүү, ошондуктан денотат-аныктаманын айкалышы бекем мүнөзгө ээ. Жагдайды аныктоо – сүйлөм өз алдынча бирдик жана татаал сүйлөмдүн бөлүгү катары кралат. Алардын ортосундагы айырмачылык – сүйлөмгө мүнөздүү болгон, сөз жана сөз айкаштарында кездешпеген предикативдүүлүк.

Төрайым доц.м.а. Абдуллаева С.М. : Анда, суроолор жок болсо, талкууга өтөлү. Сөздү ф.и.д., проф. И. А. Абдувалиевге берели.

Ф.и.д., проф. А.А.Бекбалаев: Сүйлөм – синтаксистик түзүлүштүн негизги бирдиги, белгилүү бир грамматикалык катыштардын системасы: багыныңкы катыш жана тең байланыштагы катыш менен мүнөздөлөт. Ошону менен бирге сүйлөм - белгилүү бир түзүлүш системасы болуп саналат, б.а. моделдердин бүтүндөй комплексинен турат. Бул эки система тең салыштырма

типологияда конкреттүү тилдерди мүнөздөө үчүн колдонулган абдан маанилүү типологиялык өзгөчөлүктөр болуп саналат.

С. Узбекова ишинде герман тилдери менен кыргыз тилинин салыштырма-типологиялык максаттарда буга чейин жүргүзүлгөн изилдөөлөргө илимий сереп салган. Эмгекте элементардык сүйлөмдөгү функционалдык милдеттердин салыштырылып жаткан тектеш эмес тилдердеги көрүнүштөрү мисалдарга тартылып иликтенет. Сүйлөмдөрдөгү көрүнүштөр, бир тутумдуу, жаксыз, белгилүү жаксыз, эки тутумдуу сүйлөмдөрдөгү салыштырылып жаткан тилдердин материалдарында дал келүү, дал келбөө сыяктуу проблемалар козголот.

Кыргыз жана немис тилдериндеги сүйлөмдөрдүн тутумдук түзүлүшүндөгү проблемалар, алардын милдеттери салыштырылган.

Келтирген жана салыштырган мисалдары арбын. Ошону менен бирге бизде мындай сунуштар бар:

1. Тектеш эмес тилдердин ортосундагы салыштыруулар конкреттүү грамматикалык эрежелер (корутундулар) жана ар бир тилден келтирилген мисалдардын менен салыштырылат. Мисалдар да кенен берилсе, иштин мазмуну арта түшмөк.

2. Сүйлөмдүн моделдерин бергенде кыргыз тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдү немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр менен салыштырууда таблица түрүндө берсе, көрсөтмөлүү жана анык көрүнмөк.

3. Немис жана кыргыз тилдериндеги сөздөрдүн сүйлөмдөгү орун тартиптери жөнүндө да талдоо берилсе жакшы болмок. Анткени сүйлөм ичинде сөздөрдүн орун тартиби өзгөчө мааниге ээ.

Ошентсе да автордун көп эмгектенгени көрүнүп турат, диссертациялык ишинде өзүнүн алдына койгон максаттарына жете алган жана коргоого сунуштаймын.

Узбекова С.: Урматтуу Ибрагим Абдувалиевич, менин диссертациялык ишимди убакыт таап окуганыңызга жана ой-пикиринизди айтканыңызга

ыраазычылык билдирип сиздин кенештеринизди эске алам. Сиз атап кеткен кемчиликтерди оңдогонго аракет кылабыз.

Төрайым, доц.м.а., С.М. Абдуллаева: Сөз ф.и.д. А. Н. Сыдыковго берилет.

Ф.и.д. А. Н. Сыдыков: Тилдин өзүнчө деңгээлдерин салыштыруу азыркы лингвистиканын актуалдуу маселелеринен болуп саналат. Герман жана түрк тилдеринин синтаксисин салыштырып изилденишин кароонун натыйжасында, мындай изилдөөнүн саны аз.

Диссертациянын темасына байланыштуу факты-материалдарды жыйналып, аларга салыштырма планда лингвистикалык илик жүргүзүү аркылуу илимий-теориялык жыйынтыктар чыгарылган. Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн окшош жана айырмачылыктары белгиленип, моделдери көрсөтүлүп, изилдөөдөн алынган натыйжалар, жоболор берилген.

Кыргыз жана немис тилин салыштырууда, көбүнчө, синтаксис маселеси көңүл чордонунда болгонун байкоого болот. Синтаксис тилдин эң бир татаал, көп кырдуу бөлүмү саналат. Ошондуктан эки тилдин ички грамматикалык түзүлүшүн аныктоодо синтаксистик маселелер негизги мааниге ээ. Ушуга байланыштуу С. Узбекованын диссертация азыркы тил илиминде актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Иште немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан жалпылыгы жана айырмачылыгы талдоого алынып, тишелеүү жыйынтыктар чыгарылган. Иштин мазмуну боюнча сунуштарым бар.

1) Иштеги техникалык мүнөздөгү каталар бар. Шилтеме бир кылка берилиши керек.

2) Немис тилиндеги грамматика боюнча дагы бир канча эмгекке анализ жазалганы туура болот.

Жыйынтыктап айтканда, диссертация ЖАКТын талаптарына жооп берет, коргоого сунуштайм.

Узбекова С.: Урматтуу Анарбай Намитаевич, диссертациялык ишибизди көңүл коюп окуп бергениңиз үчүн чоң ыраазычылык билдиребиз. Сиз айткан сын-пикирлерди кабыл алып, ишибизге оңдоолорду киргизебиз.

Төрайым, доц.м.а., С.М. Абдуллаева: Сөз ф.и.д. Б. Усмамбетовго берилет.

Усмамбетов Б. Ж.: Азыркы ааламдашуу доорунда тилди ар кандай өңүттө изилдөө мезгилдин талабы. Анткени тилде көптөгөн кубулуштар, көрүнүштөрдүн жаңы өңүттөрү пайда болуп, өзүнчө иликтөөнү талап кылат. Бул диссертациялык изилдөө азыркы немис тилиндеги элементардык сүйлөм маселесине арналган. Изилдөөчү тарабынан аталган маселе боюнча герман жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөр маселесине арналган илимий изилдөөлөр серепке алынып, салыштырма аспектидеги лингвистикалык иликтөөлөр каралган. Буга чейин немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр кыргыз тили менен салыштырылып терең каралган эмес.

Кыргыз тилинин салыштырма типологиясы акыркы мезгилде абдан өркүндөп жаткан учуру. Кыргыз жана немис тилин салыштырууда, көбүнчө, синтаксис маселеси көңүл чордонунда болгонун байкоого болот. Синтаксис тилдин эң бир татаал, көп кырдуу бөлүмү саналат. Ошондуктан эки тилдин ички грамматикалык түзүлүшүн аныктоодо синтаксистик маселелер негизги мааниге ээ.

Бул диссертацияда немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрталдоого алынат. Салыштырылып жаткан тилдер генетикалык жана типологиялык жактан бири-биринен айырмаланат. Бул иштин актуалдуулугун айгинелейт.

Иш үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Биринчи бапта немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн мүнөзүнө анализ берилет да, эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм, сүйлөмдүн логика-грамматикалык ядросу, толук жана кемтик сүйлөмдөрдүн окшош жана айырмачылыктары көрсөтүлөт.

Экинчи бап “Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн мүнөзү” деп аталып, эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм, сүйлөмдүн логика-грамматикалык ядросу, толук жана кемтик сүйлөмдөр, бир тутумдуу сүйлөмдөр, сүйлөмдөрдүн айтылыш максатына карай мүнөздөлүшү, немис жана кыргыз тилдериндеги жай сүйлөмдөр, немис жана кыргыз тилдериндеги суроолуу сүйлөмдөр, немис жана кыргыз тилдериндеги илептүү сүйлөмдөр, немис жана кыргыз тилдериндеги буйрук сүйлөмдөр талдоого алынат.

Үчүнчү бап “Сүйлөмдүн логика-грамматикалык ядросунун синтаксистик ролу” деп аталып, сүйлөмдүн структуралык өзгөчөлүгү, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн классификациясынын принциптери, жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү синтаксистик процесстер жана алардын моделдери берилет.

Бул изилдөө буга чейинки башка изилдөөлөрдөн немис тилинин синтаксисинин негизинде кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр иликтөөгө алынгандыгы менен айырмаланат.

Каралып жаткан иш негизинен кандидаттык диссертациялар үчүн коюлган талаптарга жооп бергендигине карабастан, төмөндөгүдөй мүчүлүштүктөргө жол берилген.

1. Коргоого коюлуучу жоболор конкреттештирилсе, жакшы болмок.
2. Диссертациялык ишти жазууда, тариздөөдө бир катар орфографиялык, техникалык мүчүлүштүктөр кездешет.

Бул белгиленген мүчүлүштүктөр диссертациялык иштин жалпы илимий деңгээлине шек келтирбейт. Ишти коргоого сунуштайм

Узбекова С.: -Урматтуу Баяман Жунушбекович, менин диссертациялык ишимди убакыт таап окуганыңызга жана ой-пикиринизди айтканыңызга ыраазычылык билдирип сиздин кеңештеринизди эске алам, белгиленген кемчиликтерди ондогонго аракет кылабыз.

Төрайым, доц.м.а., С.М. Абдуллаева: Талкуу бүттү. Макул, каршы болсо кол көтөрүп койсоңор. Жыйынтыгы: катышты: 20, макул – 20, каршы-жок, калыс- жок. Бир добуштан кабыл алынды. Корутунду пикир чыгарып коюлу:

К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин европа цивилизациясы факультетинин немис тили жана кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедраларынын кеңейтилген отуруму изденүүчү Узбекова Самаранын “Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы (кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен синхрондук салыштыруу) 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишин талкуулап төмөнкүдөй корутунду чыгарат.

1. Илимий иштин темасы К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин немис тили кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына дал келет.

2. Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Диссертациялык иште жөнөкөй сүйлөмдөрдүн классификацияланыш принциби, андагы сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик функцияларынын синтаксистик принциптеринин изилдениши тектеш эмес эки тилде, немис жана кыргыз тилдеринде, кандайдыр бир деңгээлде илимий ордун таба алат.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү салыштырып изилдөөнүн актуалдуулугун төмөнкүлөр шарттайт: өз ара карым-катыштагы, ар бири өтө кылдат анализди талап кылган көптөгөн теориялык маселелер талдоого алынат. Экинчи жагынан, немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдери салыштырма планда толук изилденип бүтө элек.

3. Илимий жоболордун жаңычылдык деңгээли. Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы: 1) немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги шайкештиги биринчи жолу талдоого алынды; 2) тектеш эмес тилдерге кирген немис жана кыргыз тилдеринде грамматикалык жалпылыктарга караганда, айырмачылыктар басымдуу келери көрсөтүлдү; 3) салыштырылып жаткан тилдерде элементардык сүйлөмдөрдө предикация кубулушу толук түрдө аныкталды; 4) тилдик системанын синтаксистик деңгээли жогорку бирдик катарында жалпы типтерди же сүйлөмдүн структуралык

моделдерин жаратат. Конкреттүү кептик мазмунга ээ сүйлөм моделдери кептик агымдын элементардык ячейкасына, кептин негизги коммуникативдик бирдиктерине айланат; 5) салыштырылган тилдердин типологиялык окшоштугун жана айырмачылыгын өлчөө бирдиги катары грамматикалык категориялар боюнча бир нече этаптан турган анализ берилди; б) кыргыз тилиндеги баяндооч немис тилиндеги инфинитивке туура келбейт, анткени бул тилде аналогиялык кубулуш жок. Ал эми баяндоочтун жалпы семантикалык мазмуну салыштырылып жаткан тилдерде бири-бирине дал келет: алар кыймыл-аракетти, ал-абалды жана мамилени туюндуруп турат.

4. Алынган жыйынтыктардын негиздүүлүгү жана ишенимдүүлүгү.

С. Узбекованын диссертациясында сунушталган жыйынтыктар күмөндүк туудурбайт, муну төмөнкү фактылар далилдейт: негизги терминдердин жана түшүнүктөрдүн деңгээлинде изилдөөнүн теориялык жактан жабдылышы; Диссертацияда берилген ар бир илимий позициянын, корутундулардын, сунуштардын жана корутундулардын болушу жана негиздүүлүгү, анын негизинде жыйынтыктоочу корутундулар жасалган изилдөөнүн жогорку илимий-теориялык деңгээли, лингвистикалык материалдардын молдугу менен аныкталат.

5. Жыйынтыктардын илимий жана практикалык мааниси.

Диссертациялык иштин теориялык мааниси немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөргө ар тараптуу лингвистикалык илик жүргүзүлгөндүгүндө болуп саналат. Иште чыгарылган илимий-теориялык тыянактар жана алынган натыйжалар, табылгалар кыргыз жана немис тилдеринин синтаксис, стилистика жана семантикасына байланыштуу теориялык маселелерди тереңдетип териштирүүгө көмөк көрсөтө алат.

Изилдөөнүн жыйынтыгын немис жана кыргыз тилдеринин синтаксистик түзүлүшүн изилдөөдө кеңири колдонсо болот. Ошону менен бирге бул изилдөө жаңы маалыматтык технологиялардын колдонмо системасын лингвистикалык жактан камсыздоо үчүн синтаксистик параметрлерин аныктоодо; немис жана кыргыз тилдеринин грамматикасы боюнча колдонмолорду түзүүдө өзгөчө

мааниге ээ. Жождордо немис жана кыргыз тилдеринде атайын курстарды алып барууда теориялык жана практикалык материал катары кызмат кыла алат.

6. Диссертациянын жыйынтыктарынын публикацияларда чагылдырылышы. Жогорку окуу жайлар аралык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча КР Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган мезгилдүү басылмаларда жана РИНЦке кирген эл аралык илимий журналдарда 10 илимий макала жарыяланды. Жарыяланган макалалар диссертациянын негизги мазмунун чагылдырып турат.

7. Диссертациянын мазмунунун коргоого сунушталган адистикке шайкеш келиши. Узебокова Самаранын “Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы (кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен синхрондук салыштыруу) филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистигине туура келет. Диссертация Бишкек мамлекеттик университетинин европа цивилизациясы факультетинин немис тили кафедрасында аткарылган. Бул корутундунун негизинде төмөнкүдөй

ТОКТОМ кылат:

1. Узебокова Самаранын “Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы (кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен синхрондук салыштыруу)” аттуу 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган изилдөөсү диссертант тарабынан толук аткарылып бүткөн иш деп эсептелисин.

2. Узебокова Самаранын “Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы (кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен синхрондук салыштыруу)” аттуу 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты

окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы айтылган сын-пикирлерди эске алуу менен коргоого сунушталсын.

3. Узебокова Самаранын 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча кандидаттык экзаменинин кошумча программасы бекитилсин.

Отурумдун

төрайымы, м.а. доцент

С. М. Абдуллаева

Катчы:

Р. Б. Алыпсарова

КОПИ ТАСТЫКТАЙМЫН
ПОДПИСЬ ЗАВЕРЯЮ
КАДРЛАР БӨЛҮМҮНҮН БАШЧЫСИ
ЗАВЕДУЮЩИИ ОТДЕЛА КАДРОВ

« » 20 ж.